

Dobosy Antal

Nyelvünk és a gondolkodás

Már régóta sejtem, hogy a nyelv és a gondolkodás valamiképpen összefügg egymással. Ugyan a gondolkodás igen összetett folyamat, mégis bizonyos vonatkozásokban összefügghet a nyelvvel is. Hiszen gondolatainkat, a tudatfolyamataink egy részét, a problémafeldolgozásunkat és megoldásainkat sokszor szükséges megosztani másokkal is, így kénytelenek vagyunk gondolkodásunkat nyelvi formába is önteni. Ebből azért adódik, hogy a nyelvi kötöttségek, így a nyelvtan, alakíthatják a gondolkodási tevékenységet még a nyelvi kifejeződés előtt. Persze valószínűleg fordítva is hatnak egymásra, a világszemlélet sajátos kifejező erővel létrehozza a gondolkodásmódnak megfelelő grammatikai szerkezetet is.

Most a nyelvnek egy olyan vonatkozásával szeretnék foglalkozni ebben az írásban, ami rávilágít arra, hogy egy nyelv, és itt tulajdonképpen az anyanyelvünkre gondolok, milyen szemléleti és gondolkodási stílusra van hatással, és arra, hogy bizonyos gondolkodási stílusoknak közülük van a világszemléletünk kialakításához is. De arra is, hogy bizonyos problémák megoldását egyes nyelvi sajátosságok segítik, míg mások ugyanazt akadályozzák. De arra is, hogy egyes jelenségek megértését segíthetik, míg más nyelvi sajátosságok nehezítik azt.

Tekintve, hogy életem egy régebbi szakaszában igen érdekelték a különböző népek nyelvei, és igyekeztem áttekinteni meglehetősen sok nyelvnek a nyelvtani struktúráját, abból az igényből, hogy talán közelebb visz ahhoz, hogy megértssem a gondolkodás és a tudatfolyamatok logikáját, és azt, hogy miként alakulhatott ki az adott nép világszemlélete, vagy azt, hogy egy világszemléletet hogyan tesz érthetővé, könnyebben megmagyarázhatóbbá egy nyelv, illetve annak bizonyos sajátossága. Annak idején, inkább százhoz volt közel azoknak a nyelveknek a vizsgálata, amelyeknek a hangrendszerén túlmenően, a nyelvtani szerkezetét is tanulmányoztam. Természetesen az indoeurópai nyelveket is, így a szláv nyelveket, de a

latint és szinte az összes európai nyelveket is, valamint a hindi, szanszkrit, páli nyelveket. De az arab, a perzsa, a héber nyelvek, valamint néhány indián nyelvet is, és sokat foglalkoztam a kínai nyelvekkel, a koreai, és a japán nyelvvel is.

Sokszor éreztem úgy, hogy a nyelv szinte kínálja azokat a világszemléleti megoldásokat, amelyek illeszkednek a nyelvi gondolkodáshoz. Hogy példaképpen megemlítssem, azok a nyelvek, amelyekben a főneveknek van nyelvtani nemük, nagyban segítik a világot is két vagy három neműnek tekinteni, így a hím-, nő- és semlegesnem megkülönböztetés valahogy át sugárzódik a kulturális létbe és a hétköznapi életbe is, és beleivódik a társadalmi létbe, és az emberek egymáshoz való viszonyába is.

De megemlítek egy másik példát is. Az indoeurópai nyelvek sajátossága, hogy meglehetősen kötött szórenddel rendelkeznek, és a mondat az *alany-állítmány-tárgy* szerkezeten alapul. Egy kijelentés, amit egy mondat reprezentál, mindig kell, hogy tartalmazza legalább ezt a három mondatrészt. Szinte furcsa, hogy amikor a magyar nyelvben azt mondjuk: „Én.” Például arra a kérdésre válaszolva, hogy „Ki tette ezt?” Az angol nyelvben azt kellene mondanunk: „It is me.” Alany-állítmány-tárgy vagy *subjectum-actio-objectum* nyelvi struktúra feltételezi, hogy minden cselekvésnek van alanya, és van tárgya. Ez a nyelvtani jelenség szemléletünket abba az irányba készíti, hogy azt feltételezzük, hogy ha a világban létrejött valami, akkor annak *kell legyen* egy teremtője, és egyúttal feltételez egy *teremtő folyamatot* is, ami az adott létezőt létrehozta. Egy ilyen nyelvtani struktúrában könnyen érthető és egyúttal konzisztens világszemlélet az, ha a világot és a létező dolgokat egy teremtő erővel, vagy egy teremtő szándékkal, vagy egy teremtő szellemmel magyarázzuk. Még azt a gondolatot is merem kockáztatni, hogy ez a struktúra *segítette* azoknak a vallásoknak a létrejöttét, amelyek egy teremtő istent tételeznek fel.

De példaként megemlíthetném a japán nyelvet is, ahol a cselekvés önálló kijelentés is lehet, anélkül, hogy feltételeznénk vagy megneveznénk egy alanyt, aki a cselekvést végzi. Egy cselekvés létezhet a mondatban mindenféle alany és tárgy nélkül. Egy ilyen nyelvi környezetben sokkal könnyebb olyan világszemléletet megérteni, amelyben a cselekvés önállóan létező entitás.

Nem tudom, mi a valóság, hogy a második világháború alatt az Egyesült Államokba került magyar fizikusok mennyiben használták a magyar nyelvi gondolkodásukat az atomkutatásban felmerült problémáikra, amit olyan sikeresen oldottak meg, de szinte közhely, hogy az ottani magyarokat szinte idegen bolygóról, a Marsról származottaknak titulálták, pusztán szokatlan gondolkodásmódjuk alapján.

Ebben az írásban az alábbi kérdésekkel foglalkozom: a magyar nyelvnek mik azok a sajátosságai, amelyek jelentősen beleszólhatnak a gondolkodásunkba, amely sajátosságok előnyt jelentenek bizonyos problémák megoldásában, és amelyeknek kulturális szerepük is van, és amelyek jelentősen eltérnek más nyelvektől?

Mik azok a nyelvtani sajátosságok, amik elsősorban a magyar nyelvre jellemzőek? Úgy is kérdezhetném, hogy a gondolkodásunkban mik a magyar sajátosságok? Azonban a fenti kérdésem kimondottan a gondolkodásnak és a világszemléletnek a magyar nyelvvel való kapcsolatára vonatkozik, nem pedig más genetikai, biológiai vagy környezeti kapcsolatára.

Először is nagy vonalakban a magyar nyelv azon sajátosságait sorolom fel, amelyek különböznek más nyelvektől.* Ez nem jelenti azt, hogy az adott sajátosság egyetlen más nyelvben sincs meg, csak kevés ilyen nyelv található. Ezek nagy vonalakban a következők: a szabad szórend, a mondat fókusz, a nyelvtani nemek hiánya, a határozott és határozatlan ragozás, a múlt idők hiánya, a birtokos-birtok viszony, a családnév-személynév sorrend, az év-hó-nap sorrendje, a hanglejtés: lényegestől a lényegtelen felé, az egyes és többes szám használata, a ragok képzők rendszere, a magas és mély hangrend megkülönböztetése.

A lényeges kiemelése

Elsőbbsége van a fontosnak a kevésbé fontoskal szemben, a egésznek a részzel szemben, a nagyobb kategóriának a kisebb kategóriával szemben. Lássunk néhány példát erre!

A SZABAD SZÓREND SZEREPE. A magyar nyelvre jellemző mondatalkotás azon alapozik, hogy először azt mondjuk ki, hogy miről akarunk beszélni, mi az, ami fontos a kijelentésünkben. Ez a mondat topikja. A topikot a mondat elejére tesszük, ami azt jelenti, hogy viszonylag hamar tudtára adjuk a hallgatónak, hogy mit tartunk fontosnak közlésünkben. Ez hozhatta létre a magyar nyelvben a szabad szórendet, vagyis annak az igénye, hogy szeretnénk, hogy minél hamarabb kiderüljön, miről beszélünk. De az is igaz, hogy tekintve, hogy a magyar mondat így épül fel, a nyelvi gondolkodásban fontos szempont az, hogy előbb kell tudnunk, mit akarunk mondani, mi a mondanivalónk célja, mint az eset körülményeivel kapcsolatos megjegyzések, vagy az, hogy milyen részletkérdések merülnek fel. *Keressük a könyvet, aminek sárga fedele van.*

CSALÁDNÉV SZEMÉLYNÉV SORREND. Ebben a tulajdonságban is az előző szemlélet nyilvánul meg, tudniillik az, hogy a nagybóttól a kisebb felé, a fontostól a kevésbé fontos felé, az egésztől a rész felé halad a gondolkodás. Érdekes,

* Ebben az írásban Langle Irén: *A magyar nyelv sajátosságai hagyománytörő lingvisztikai szemszögből* című előadására is támaszkodok, ami elhangzott Nyíregyházán, 1999. szeptember 25-én.

hogy a távol-keleti népek ebből a szempontból hasonlóan gondolkoznak mint a magyar. A kínai, a japán, a koreai és a vietnami nyelvben is a családnév van elől. Példák: KOVÁCS József (magyar), CSANG Ji-mou (kínai), MURAKAMI Haruki (japán), PAK Jongdzsun (koreai).

A BIRTOKOS SZERKEZET. A magyar nyelv itt is a nagyobb kategóriából halad a kisebb felé. Először mondja ki a birtokost, csak aztán a birtokot. Ebben a szerkezetben fontos az, hogy tudjuk kié az a dolog, aztán fogalmazzuk meg azt, hogy mi az a dolog, aminek a birtokában van. Előbb fontos az egészre tekinteni, csak utána jönnek a részletek. *A nagybátyám kesztyűjét keressük.*

A dátum, az év, a HÓNAP, a NAP megadásának sorrendje újabb példa arra, hogy a nagyobb kategóriáktól a kisebbig haladunk. Először a tágabb fogalmat említjük, aztán a szűkebbet.

A tömörség és az evidencia elve

A magyar beszéd általános sajátossága, hogy igyekszünk elkerülni a REDUNDANCIÁT, A FELESLEGES ISMÉTLÉST ÉS A TÚLMAGYARÁZÁST. Továbbá az is, hogy, ami EVIDENS, amit nyilvánvalóan már tudunk, azt nem kell kimondani, azt nyugodtan elhagyhatjuk. Ezért lehetnek olyan mondataink, amelyekben, más nyelvektől eltérően, mondatrészek hiányoznak. De ez jelenik meg abban is, hogy nem egyeztetünk ragot a jelzővel, hiszen elég egy helyen kitenni a ragot. De a mondatok egymásra utalásakor is nagyszámú utaló szó segíti, hogy feleslegesen ne kelljen megismétlődni a mondanivalót. A hatékony gondolkodás hatékony nyelvi eszközökkel jelentősen segíthető.

Az egységnek tekintés

Sajátos az EGYES- ÉS TÖBBES SZÁM használata a magyarban. Sokszor használunk egyes számot, amikor más nyelv többes számot használ, sőt jelző esetén is megismétli a többes számot, egyeztetve a főnévvel. A magyar nyelv amikor egyes számot használ, azt fejezi ki, hogy egységben látja az adott dolgot. Ahogy a két láb a magyar embernek egyetlen szerv, hiszen egy funkciót lát el. A két láb együtt egy egész. Ha az egyiket elvesztjük *fél lábúak* leszünk! A páros testrészek mind-

egyikére igaz. De a számokkal való viszonyban is megjelenik. Azt mondjuk, hogy *tíz zsák búza*. Mert itt ezek együtt vannak tízen. Egy egységet képeznek. Amikor többes számot használunk, akkor azt jelezzük, hogy őket nem tekintjük egy egységnek. *Az elefántok ivóhelyet kerestek.* (az összes.) *Tíz elefánt ivóhelyet keresett.* (A többi nem keresett ivóhelyet.) *Elefántok kerestek ivóhelyet.* *Tíz elefánt keresett ivóhelyet.* (A többről nem tudjuk, hogy ivóhelyet keresett-e.)

A JELZŐ MEGELŐZI A JELZETTET, ÉS NINCS EGYEZTETÉS ragban. A jelző és az amire vonatkozik egy egységet képez, nem kell egyeztetni sem ragban sem jelben a jelzőt.

A dolgok egységessége

Nyelvünkben hiányzanak a NYELVTANI NEMEK. A magyar nyelv nyelvtani szempontból nem tesz különbséget a főnevek között, így a körülöttünk lévő világban lévő dolgok között sem. A tárgyakkal, a jelenségekkel és az absztrakt fogalmakkal nincs nyelvtani nemük. Az élőlényeket természetesen a valóságnak és a biológiai nemnek megfelelően megkülönböztetjük, de rendszerint különböző nevet használunk a nőstényre és a hímre. De nyelvtanilag nincs megkülönböztetés, és a ragozásban sem különbözik egy nőstényt jelentő szó a hímet jelentőtől. A világ egységességét jelenti szemléletünkben a nemek hiánya. Nem osztjuk fel a világ jelenségeit, tárgyait nőnemre és hímnemre, vagy semleges nemre. Figyelemre méltó, hogy már régóta olyan nyelvi környezetben élünk, ahol vannak nemek, és mégsem változott nyelvünk a környezet hatására. Hiszen nyelvi környezetünk indoeurópai nyelvekből állt és áll a mai napig, a latintól a szlávig, de a nyelvtani nem egységessége kiállta az idők próbáját, és megmaradt. *Az ablak, a hajó, a feleség, a gyerek.*

A jelenlét fontossága

SZEGÉNYES AZ IGERAGOZÁS A NYELVTANI IDŐKBEN. Különleges a magyar nyelvben a nyelvtani idők kis száma. Nyelvünk igen szegényes a múlt idők használatában, és a jövő időt is érdekesen képezzük. Ez a jelenség arra utal, hogy a világszemléletünk sokkal inkább a je-

lenre koncentrálni, mint a múltra vagy a jövőre. Sőt a jövő időt is a jelent jelentő létigével, vagy a *fog* (megragad) igével képezzük. Nem volt érdemes kialakítani olyan gazdag igeragozási rendszert sem, mint ahogy a latinban, vagy a szanszkritban van. A jelenben való lét a nyelvi gondolkodásban azt sugallja, hogy az élet problémáit is a jelenben levéssel kellene megoldani, a *jelenlét* a legfontosabb az egész szemléletünkben. *Elmegyek az előadásra. El fogok menni az előadásra.*

Határozott és határozatlan ragozás

Különleges nyelvi sajátosság a HATÁROZATLAN ÉS HATÁROZOTT RAGOZÁS. Az igeragozásunk megkülönbözteti azt, hogy milyen pontos az ismeretünk a beszéd tárgyával kapcsolatban, hogy egy konkrét, előzőleg már meghatározott dologról van-e szó, vagy éppen olyanról, amit még nem említettünk, nem pontosítottunk. Ez a nyelvtani tulajdonság arra késztet, hogy tudatosítsuk azt, hogy a hivatkozott dologról beszéltünk-e már, vagy nem. Ez a szemléletmód rendkívül ritka a nyelvekben, alig van hasonló az ismert nyelvek között. *Egy házat szeretnék eladni. A házamat szeretném eladni.*

Nagyon fontos az ismereteinkről tudni azt, hogy mennyire biztos a tudásunk. A határozott és határozatlan ragozás igényli ennek a tudatosítását. Így például fontos megkülönböztetni, hogy csak úgy általában beszélünk-e valamiről, vagy egy olyan témáról szólunk, amit már egyszer körbejártunk, amiről már egyszer beszélünk.

A szépség, a változatosság és a ritmus

Megkülönböztetjük a MÉLY ÉS MAGAS HANGRENDŰ szavakat. Más ragokat használunk a mély hangrendű szavakhoz, mást a magasakhoz. A legtöbb rag és képző kétféle (néha három) formában használatos. Ilyenek például a *-ban*, *-ben* ragok, az egyik a mély a másik a magas hangrendű szavakhoz kapcsolódik. *bo- korban – kerékben, szabadság – képesség.* A nyelvünknek ez a tulajdonsága finom változatosságot és szépséget kölcsönöz a beszédnek, sajátos ízt és hangulatot ad.

Gazdag viszonyítási rendszer

A nyelvünk igen GAZDAG RAGOKBAN ÉS KÉPZŐKBEN. Ez is nyelvi sajátosság. Ezekkel nagyon finom és gazdag szemléleti változatosságokat tudunk kifejezni. A jelentését egy szónak a képzők segítségével széles körben lehet változtatni, finoman alakítani, a szó így nagyon nagy bokrot tud képezni. Főnévből igét, melléknéveket, majd megint főnevet lehet alkotni egymás után. *Tan|ul|ság|os|ak, tud|at|os|ít|ás|nak, tan|ít|ás|i, Meg|világ|os|odás|a|i|k|ban.*

Szemléletünk nem a birtokláson alapul

Sajátos a BIRTOKLÁSHOZ VALÓ VISZONYA nyelvünknek. Azt, hogy valami valakihez tartozik ugyancsak a létigével fejezzük ki, nem használunk a birtoklást kifejező igét. Az indoeurópai nyelvekben a *haben*, a *have* igék fejezik ki a birtoklást, de az igék ragozásánál is nagy szerepe van ezek használatának. A magyar nyelvben a *bír* ige felel meg a fenti igéknek, de használata erőltetett. Természetesen a magyar is ki tud fejezni birtoklást, de a nyelvtani rendszerünkbe nem épült be ilyen mélyen. *Neki jó lova van. Szép feleségem van.*

Természet- és világszemléletünk nem tulajdonít a birtoklásnak olyan nagy fontosságot, hogy a nyelvi gondolkodásunkban is meg kellett volna jelennie. Nem úgy gondolkozunk a világ jelenségeiről, hogy az egyik dolog a másiknak tulajdona, birtokosa, inkább az együtt jár, egymást feltételezi viszonyt tartjuk természetesnek. A régi időkben a közösségi létben feltehetően ennek nagy szerepe volt, de talán még ma is jelent szemléleti különbséget a körülöttünk lévő népek gondolkodásához képest. *Tudatunk igenis van, de nem birtokoljuk azt.*

A nyelvi gondolkodás

Ha ismerjük és tudatosan használjuk azokat a kommunikációs eszközöket, amelyek rendelkezésünkre állnak, nemcsak hatékonyabbak lehetünk a cselekvésben, de ami fontosabb, hogy jobbá tehetők az emberekkel való kapcsolatunk is. Kevesebb lenne a félreértés közöttünk, és megváltozna a viszonyunk is ehhez a világhoz.